

Т.С.Вінцовський, І.Я.Нікульча*

**УКРАЇНСЬКЕ САМОСТІЙНИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ
У ТРАНСНІСТРІЇ (1941–1944 рр.)**

Статтю присвячено малодослідженій проблемі розгортання націоналістичного руху Опору на окупованій Румунією території України під час Другої світової війни. Розвідку виконано на основі залучення широкого кола невідомих раніше джерел вітчизняних та румунських архівів. Автори стверджують, що на теренах Трансністрії ідеї відновлення самостійної Української держави здобули підтримку у частини населення, яка співпрацювала з ОУН або співчувала їй та іншим організаціям незалежницького спрямування.

В історії кожної країни, як відомо, існують певні події чи явища, які вважаються ключовими чи визначальними для цілих поколінь. Безсумнівно, до таких для українського народу належить історія Другої світової війни. Це пояснюється масштабністю цієї сторінки минулого людства, передусім трагічними проявами і наслідками, що пройшли мільйонами ниток через долі людей, а також значною політизацією й нерідко фальсифікацією тих чи інших проблем війни. Цілком природно, що, згадуючи про ОУН, частіше за все мають на увазі західний регіон України, де активність цієї структури була помітнішою. Але діяльність Організації мала місце і в інших частинах українських земель. Та якщо про присутність ОУН на центральних і східних теренах України можна прочитати у наукових працях, то Південний Захід її в цьому плані й до сьогодні залишається поза увагою фахівців. Принагідно зауважимо, що під словом «самостійники» ми розуміємо збірний образ українського національного підпілля, до якого входили перш за все ОУН(б) та ОУН(м), а також інші групи УНРівського і гетьманського спрямування, діяльність яких була зафіксована на локалізованій території. Нерідко їх важко точно ідентифікувати за джерелами румунського походження, оскільки останні часто вживали узагальнюючі визначення – «іредентисти», «сепаратисти», «український рух» тощо. Очевидно, це мало місце тоді, коли каральним органам не була зрозуміла різниця між, наприклад, націоналістами радикальними й поміркованими.

Радянська історіографія повністю замовчувала існування українського самостійницького руху на згаданих територіях. Дуже обмежені та скупі дані містилися в розвідках західних дослідників, які просто не мали доступу до основних джерельних масивів, покладаючись передусім на мемуарну літературу¹. Перші праці, безпосередньо присвячені даній проблемі, почали з'являтися лише у 90-х рр. минулого століття. Піонером нового напрямку в дослідженні став відомий одеський історик А.Д.Бачинський, перу якого належать декілька статей². У подальшому розробка цієї тематики продовжувалась, але і в узагальнюючих працях запропоновані сюжети по суті не знайшли свого відображення³, багато питань залишилися не висвітленими, а інші вимагають додаткового аналізу із залученням різноманітних джерел. Доводиться констатувати, що й серед румунських дослідників не знайшлося зацікавлених у вивченні українського іредентизму на території Буго-Дністровського межиріччя.

І це незважаючи на ту обставину, що в політиці уряду І.Антонеску по відношенню до національних меншин українці посідали помітне місце й їм приді-

* *Вінцовський Тарас Степанович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова; Нікульча Ігор Якович – директор Центру міжнародних зв'язків і менеджменту Кагульського державного університету імені В.П.Хаждеу (Кагул, Молдова).*

ляла особливу увагу румунська влада. Українська меншина вважалася неблагонадійною, представники якої проявляли автономістські тенденції щодо румунської держави. В зв'язку з цим вони були постійно під пильним наглядом її силових структур: поліції, жандармерії, військової розвідки, ССІ (спеціальної служби інформації). З розгортанням Другої світової війни ці побоювання знайшли своє реальне підтвердження у вигляді існування цілої низки українських організацій. За даними Генеральної дирекції сигуранци, до 1942 р. в Румунії діяло 5 зафіксованих відповідних груп: 1) Український комітет для допомоги українцям (керівник – І.Ходоровський); 2) Петлюрівський рух (керівник – генерал С.Дельвіг); 3) Асоціація колишніх воїнів петлюрівської армії (керівник – І.Проховський); 4) Український гетьманський рух (керівник – М.Пильмео); 5) Організація українських націоналістів (керівник – І.Григорович)⁴. Практично всі згадувані організації мали філіали у різних містах Румунії.

Однією з найактивніших виявила себе саме ОУН, яка активно закликала до відновлення незалежної соборної Української держави, в тому числі на тих землях, які входили до Румунії – Буковини та Південної Бессарабії. Розширення кордонів королівства у 1941 р. за рахунок Ізмаїльської області, а також тимчасової окупації Одеської, частково Миколаївської й Вінницької областей додало турбот румунським спецслужбам щодо викриття мережі ОУН на даних теренах.

Для більш повного уявлення про місце і роль українського самостійницького підпілля в русі Опору на території Трансністрії (ОУН у документах вживала слово «Забужжя») слід з'ясувати такі обставини: 1) час його діяльності; 2) чисельність; 3) організаційна структура; 4) форми та методи роботи; 5) національний, соціальний та віковий склад; 6) стосунки з радянським підпіллям; 7) співвідношення місцевого елемента з приїшлим; 8) чи змінилися принципи діяльності Організації українських націоналістів протягом досліджуваного часу; 9) якою була активність підпільників у різних частинах Трансністрії; 10) яка пропорція різних політичних організацій серед членів підпілля, передусім ОУН(б) й ОУН(м). Зрозуміло, що обсяг статті не дає змоги відповісти на всі поставлені питання, але окремі з них розглянути необхідно.

Розуміючи неминучість війни між Німеччиною і Радянським Союзом, лідери Організації українських націоналістів задалегідь розробили плани своїх дій в умовах воєнного конфлікту. Незважаючи на певні сподівання отримати допомогу з боку Німеччини та не приховуючи бажання проводити активну збройну боротьбу проти СРСР, керівництво ОУН організувало ряд акцій, у подобиці яких гітлерівці не були втаємничені. До таких зокрема належить формування похідних груп й їх засилання на східні терени України⁵. Частина цих загонів ОУН(б) вирушила на дану територію вже 22 червня 1941 р. Загальна чисельність останніх становила від 3 до 5 тис. осіб, розділених на три великих групи – «Північ», «Центр» і «Південь». Кожна з них складалася з численних малих оперативних ланок, як правило, від 7 до 12 чол. Головною їх метою було налагодження організаційної мережі для перебрання влади до своїх рук. Направилися до України й похідні групи мельниківців. Проте саме бандерівська південна похідна група зуміла до кінця 1941 р. організувати підпільну мережу на землях, що ввійшли до новоствореної Трансністрії. Хоча А.Бачинський вказував, що підпільні осередки національно-визвольного руху почали виникати у степовій Україні лише з лютого 1942 р.⁶, джерела підтверджують наявність їх організаційної структури принаймні не пізніше листопада 1941 р. Інспекторат жандармерії Трансністрії в інформаційному повідомленні від 23 травня 1942 р. оповістив цивільні, військові та жандармські служби, що в Одесі рух українського іредентизму був організований ще восени 1941 р.⁷. Інша річ, що ці осередки могли бути тоді поодинокими і не становили єдиного організму. Схожу інформацію знаходимо в останніх наукових

розробках. Є.Горбуров та М.Шитюк стверджують, що «у спогадах однієї з учасниць походу південної групи ОУН розповідається, як 13 вересня 1941 року одна з груп дісталася Одеси, де вже були українські націоналісти, які організували міліцію, школи, постачання. Але в зв'язку з арештами й репресіями їм довелося залишити місто»⁸.

Про формування такої мережі побічно свідчать також інші документи. Так, у праці Л.Шанковського міститься інформація, що вже 3 вересня 1941 р. на нараді Проводу ПВУЗ (південноукраїнських земель) було вирішено завершити похід груп у Південній Україні та перейти до створення підпільної організації. Перед нею стояли такі завдання: 1. Створити міцну її мережу, яка б показала широким українським народним масам свою силу, авторитет, ідейність і здобула довіру останніх; 2. Провести широку роз'яснювальну роботу серед них із метою звільнення їх з-під впливу більшовизму. Вона повинна була мати політично-пропагандистський та громадсько-суспільний характер і спрямована одночасно проти московсько-більшовицького й німецького імперіалізмів; 3. Організувати акції оборонного характеру, які матимуть на меті захист широких народних мас перед терором або визиском окупантів і таким шляхом включити їх якнайшвидше в безпосередню політичну боротьбу⁹. Оскільки підпільна мережа на території майбутньої Трансністрії входила до підпорядкування Проводу ПВУЗ (центр–Дніпропетровськ, керівник – З.Матла), то ці розпорядження були обов'язковими для місцевих її учасників.

Важче визначити верхню межу існування самостійницького Опору. Документи, які вдалося розшукати, свідчать про присутність націоналістичних осередків та здійснення ними агітації за проголошення незалежної України восени 1943 р. Зокрема про це міститься інформація в інформаційному повідомленні регіонального інспекторату поліції Кишинєва від 15 вересня того року¹⁰. Загалом підтвердив цю дату і Л.Шанковський, який зазначив, що протягом жовтня–листопада 1943 р. румунська влада провела масові арешти всіх, кого вважала українськими націоналістами, їх кількість перевищувала сотню осіб. Натомість самостійники організували акції спротиву у вигляді, наприклад, відмови здавати збіжжя румунській армії. Історик підкреслив, що кадри останніх залишилися поголовно на місцях і надалі¹¹. Ця думка знайшла своє підтвердження й у дослідженні сучасних українських науковців. Спираючись на закриті колись архівні дані, вони стверджують, що в 1944–1946 рр. відбувалися арешти оунівців в Одеській та Миколаївській областях¹².

Надзвичайно важливим й актуальним залишається питання про кількісний склад самостійницького підпілля. Авторам статті зустрічалася лише одна згадка у літературі про чисельність оунівської мережі в Забужжі. Згадуваний вже Л.Шанковський, посилаючись на свідчення голови Проводу ОУН(б) у Трансністрії М.Річки (Т.Семчишина), стверджував, що наприкінці румунської окупації підпільна мережа в краї нараховувала понад 1200 ланок у всіх 2468 селах регіону, які об'єднувалися в 6 округ та 49 районів, і налічувала близько 5000 активних членів та симпатиків. Якщо врахувати, що для дій в Одесі й області було призначено 4-у похідну підгрупу Південної групи у складі трьох роїв (33 підпільники) на чолі з Р.Литвинко (Луженко)¹³, то зазначена цифра виглядає дещо перебільшеною. Кожному з них довелося б залучити до співпраці приблизно по 150 чол., що в умовах протидії з боку окупаційної влади і специфіки агітаційної й репресивної роботи КП(б)У та НКВС у 1920–1930-х рр. здається нереальним. За архівними документами простежується інша цифра, що, правда, не щодо оунівців, а загалом іредентистів. Так, на липень 1942 р. румунськими спецслужбами було виявлено загалом по Трансністрії 557 останніх, з них 493 – активні члени, 44 – керівники, 12 – осіб, здатних на терористичний акт, 8 – прихильників. За географією ці дані наочно демонструє таблиця:

Кількість українських іредентистів, виявлених до 10. VII. 1942 р.¹⁴

	Повіт	Кількість керівників і членів, здатних на теракт	Активні члени	Усього
1	Могилів	–	10	10
2	Ямпіль	8	13	21
3	Тульчин	31	362	393
4	Балта	7	79	86
5	Рибниця	4	24	28
6	Голта	4	–	4
7	Тирасполь	–	–	–
8	Дубоссари	–	–	–
9	Ананїв	–	8	8
10	Одеса	2	2	4
11	Овідіополь	–	–	–
12	Березівка	–	–	–
13	Очаків	–	3	3
	Усього	56	501	557

Румунська влада не диференціює їх за організаційною приналежністю, хоча можна безпомилково стверджувати, що переважна більшість із них належала до Організації українських націоналістів. Не важко помітити, що з 13 повітів, представлених у таблиці, найбільше оунівців є в 5 північних – Могилівський, Ямпільський, Тульчинський, Балтський і Рибницький. У сумі в них виявлено 538 підпільників, тоді як в усіх інших – лише 19. Окрім цього, в 20 звітах і повідомленнях Інспекторату жандармерії Трансністрії й інших служб за 1941–1943 рр. найчастіше (8 разів) згадується Тульчинський повіт, у той час, як решта – від 1 до 3 або жодного разу. Якраз північні повіти були та залишаються донині переважно моноетнічними українськими, що підводить до очевидних висновків про активнішу участь місцевого населення в самостійницькому русі Опору. Сумнівно, що у наступні півтора року їх кількість зросла в 10 разів, враховуючи, що румунська жандармерія виявила достатню кількість підпільників і продовжувала роботу у цьому напрямі. До того ж Є.Горбуров та М.Шитюк подають дані, що протягом 1944–1946 рр. в Одеській і Миколаївській областях із 6702 заарештованих радянськими спецслужбами оунівців була 281 особа, що становить 0,4% й 0,6% відповідно останніх від загальної кількості заарештованих по Україні членів ОУН і 3,2% та 5,5% їх від заарештованих оунівців усього по обох областях¹⁵. До речі, доля національного підпілля у Південно-Західній Україні після падіння окупаційного режиму може бути темою окремого наукового пошуку. Вищезазначені цифри дають підстави припустити, що більша частина самостійників залишила Україну, а інша – була заарештована НКВС. Попри всю суперечливість можливих підрахунків, не викликає сумнівів той факт, що на території Трансністрії діяла підпільна мережа чисельністю не менше як півтисячі осіб, що значно перевищує ту кількість націоналістів, котра прибула з початком війни до Забужжя. А отже, це означає, що до роботи активно залучалися місцеві кадри, які сприйняли ідею незалежної соборної України. Погоджуємося з думкою відомого дослідника І.Лисяка-Рудницького, що чимала підтримка на місцях постійно зростала в міру того, як оунівські організатори навчилися пристосовувати свою програму й тактику до вимог нового оточення. У свою чергу до рядів ОУН влилося багато молодих людей із Наддніпрянщини, які проголошували свою відданість традиціям демократичної Української Народної Республіки. Вони бажали легально працювати у рамках тих установ, що їх дозволили окупанти: автокефальна православна церква, місцева преса, допомогіві комітети тощо¹⁶. Як правило, це

були люди розумової праці, часто вчителі, службовці, котрі працювали в окупаційних органах влади.

Члени похідної групи ОУН(б) створили Одеський обласний провід (який охоплював усю територію Трансністрії) та 5 окружних проводів із центрами в Очакові, Голті, Котовську, Комінтернівському, Андрієво-Іванівці. Першочерговим завданням цих окружних осередків було створення підпільної мережі з місцевого населення. Така робота із самого початку наштовхнулася на сильний опір нової влади. На цьому етапі діяльності Організація українських націоналістів зазнала серйозних втрат. Тому колишні учасники похідних груп були змушені перейти у глибоке підпілля. Тікаючи від переслідувань, більшість членів окружних проводів зібралася в Одесі, де були кращі можливості для конспірації. В одній тільки Голті умови були такими, що учасники похідних груп могли залишитися на місці. До Одеси постійно прибувало підкріплення і з інших місць – з числа колишніх вояків легіону «Роланд», підпільників, що прибували за дорученнями Дніпропетровського крайового проводу. Не дивно, що саме з цього міста розпочалася фактично повторна повільна й обережна організація підпілля¹⁷.

Пізніше завдяки спільним зусиллям галичан, буковинців та місцевого населення було створено цілу низку підпільних районів. У деяких з них, наприклад у Голтянському, Березівському, Ананієвському, Балтському, оунівська мережа охопила значну кількість українських сіл. Не менш важливим видом діяльності була організація нелегальної системи зв'язку, оскільки спершу Одеський обласний провід не мав контактів із крайовим Проводом у Дніпропетровську й з Головним – у Галичині. Такі лінії обміну інформацією налагодилися на кінець 1941 р. через Варварівку – Миколаїв до Дніпропетровська, а пізніше – через Вознесенськ – Кривий Ріг, а також по лінії Одеса – Жмеринка – до Головного проводу Організації українських націоналістів. Тоді ж до Одеси для керівництва обласним проводом прибув із Дніпропетровська Т.Семчишин¹⁸. За спогадами Є.Стахіва, він до лютого 1942 р. очолював ОУН(б) у Трансністрії, доки не був заарештований¹⁹. Хто після нього очолив організацію, встановити не вдалося. Згодом до вже створених окружних проводів додався ще Тульчинський, який швидко перетворився в один із найбільш активних регіонів за згадками поліції та кількістю зафіксованих підпільників (див. таблицю). Очевидно, це сталося вже навесні 1942 р. В одному з аналітичних повідомлень ССІ за серпень того року, адресованому державним структурам влади (Президії Ради Міністрів, Міністерству внутрішніх справ, Міністерству оборони, Генеральному штабу), зазначалося, що на території Тульчинського повіту було ідентифіковано українську організацію бандерівців чисельністю 800 молодих людей, створену прибулими восени 1941 р. буковинцями. У ньому стверджувалося, що українські націоналісти повинні об'єднатися навколо С.Бандери для того, щоб у відповідний момент можна було позбутися як німецького, так і румунського ярма. Вигнання окупантів мало відбутися силою. В повідомленні підкреслювалося, що на території, окупованій Німеччиною, ОУН(б) є сильною й досить озброєною, а зв'язок між центром та селами цілком задовільним²⁰. Разом із тим румунські аналітики неодноразово вказували, що діяльність Організації українських націоналістів у Забужжі перебувала на початковій стадії. Востаннє про це йшлося в повідомленні від 9 вересня 1942 р²¹.

Південна похідна група ОУН(м) на чолі з доктором Б.Сірецьким – відомим діячем академічного товариства «Чорномор» у Чернівцях – складалася переважно з буковинців. Вона йшла з Вінниці на Балту – Одесу – Миколаїв²². Більш детальної інформації про розгортання цієї групи в системну мережу відшукати не вдалося. Не виключено, що обидві частини Організації українських націоналістів діяли у Трансністрії спільно, а можливо, й зливалися в єдиний організм.

Відразу після налагодження підпільної мережі серед місцевого населення розпочалася агітаційна робота. Інспектор жандармерії Трансністрії полковник Є.Броштяну 27 листопада 1941 р. відзначав, що найбільш наполегливо пропагується ідея створення Української незалежної держави. Вона розрахована насамперед на вчителів, інтелігенцію. Агітація ведеться за допомогою радіостанції з Вінниці та газети «Вісті з Вінниці». При цьому зазначалося, що місцеве населення не ставиться вороже до приходу румунських військ, але не вважає його довготривалим²³. Тому з боку королівства не спостерігалось помітного побоювання щодо розгортання такої агітації. Пропаганда іредентизму наполегливо підтримувалась українцями з рейхскомісаріату «Україна», агентами, які належали як до бандерівської, так і до мельниківської груп ОУН. Форми поширення націоналістичних та державницьких ідей були самими різноманітними: шляхом особистого спілкування; з допомогою преси, яку пересилали поштою або завозили з-за Бугу; а також книг, журналів, брошур і т.д. Нерідко носіями цих ідей виступали священики й студенти²⁴.

З відновленням підпільної мережі самостійники пошквалили свою активність, що викликало занепокоєння окупаційної влади. Румунські джерела стверджували, що діяльність українських іредентистів стала протягом січня–лютого 1942 р. більш інтенсивною. ССІ перейшла до прискіпливого вивчення українського руху, пов'язуючи його з існуванням у Трансністрії ОУН обох фракцій. При цьому увага румунської розвідки була більше прикута до північних районів, що дає підстави стверджувати, що саме там дії Організації українських націоналістів стали активнішими, а мережа – чисельнішою. В досліджуваній період керівництво підпільниками на цих теренах здійснювалося не з Одеси, а з Вінниці, Жмеринки, Проскурова. Це свідчило про серйозні труднощі, які виникли під час налагодження організаційної та інформаційної системи в цілому. Якраз із вказаних трьох керівних центрів до Трансністрії направляли агентів для створення осередків у кожному населеному пункті. Членів підпілля частіше вербували з дрібних сільських службовців або серед інтелігенції. Мали місце факти усунення зі службових посад в окупаційній адміністрації українців – не членів націоналістичного підпілля – з боку оунівців заради висунення на ці місця вірних їм людей. Характерно, що діяли у цьому плані як бандерівці, так і мельниківці. Не дивно, що саме тоді окупаційна влада почала висловлювати занепокоєння з приводу активізації підривної діяльності з боку українського населення. Враховуючи наростаючу небезпеку для румунського державного ладу з боку ОУН, маршал І.Антонеску наказав місцевій владі на початку березня 1942 р. з великою увагою стежити за розвитком подій та у разі необхідності швидко за власною ініціативою вжити проти самостійників жорстких заходів²⁵. Очевидно, що перекладання відповідальності на місцеве керівництво свідчило не лише про рівень довіри до нього з боку центральної влади, а й про те, що сепаратистська загроза не видавалася настільки небезпечною, щоб одразу вдаватися до крайніх заходів.

Разом із тим румунські спецслужби намагалися з'ясувати, яка з двох фракцій ОУН є більш небезпечною для них. Щодо кінцевої мети їхньої діяльності вказувалося на тотожну мету – створення незалежної Української держави. Але мельниківці, зазначали румуни, займалися націоналістичною пропагандою, головним чином, на територіях, окупованих німцями, і не зверталися, на відміну від бандерівців, із протестами в Берлін у зв'язку з окупацією Румунією Трансністрії. Висувалася версія, що небезпека комунізму для мельниківців стоїть на першому місці, й тільки поборовши її, вони почнуть діяти для реалізації кінцевого стратегічного завдання. Тоді також можуть виникнути територіальні претензії до Румунії²⁶. Це підтверджують попередні історіографічні доробки, в яких стверджується про меншу у цілому присутність мельниківців на згаданій території в порівнянні з бандерівцями.

Виходячи з наведеного вище та аналізуючи інші інформаційні повідомлення румунської жандармерії, можна дійти висновку, що у Трансністрії діяльність ОУН(м) усе ж таки мала місце і простежувалася відповідними службами. Зокрема в Балтському повіті в селі Чечельник (тепер Вінницька область) було знайдено три маніфести, які містили пропаганду українського національно-визвольного руху й, судячи зі змісту, могли бути підготовлені саме мельниківцями. До головних ворогів українців автори маніфестів відносили євреїв, комуністів та румунів, покладаючись у боротьбі проти них на німецьку допомогу²⁷. При цьому слід враховувати, що бандерівці нерідко вдавалися до хитрощів і під час затримання оголошували себе мельниківцями, щоб ускладнити слідство²⁸.

У відповідь румунська жандармерія вжила ряд запобіжних заходів: 1. Встановлення, переслідування й арешт лідерів українського іредентизму; 2. Спостереження за прихильниками даного руху; 3. Конфіскація пропагандистського матеріалу; 4. Спостереження загалом за національною інтелігенцією і студентською молоддю; 5. Заборона видання українських газет у Трансністрії та ввозу їх з-за Бугу; 6. Заборона використання національної символіки й вивісок українською мовою; 7. Нагляд за бібліотеками і вилучення націоналістичної літератури; 8. Заборона на в'їзд до Трансністрії українців з інших територій; 9. Сприяння міграції їх до рейхскомісаріату «Україна»²⁹. Жандармерія також прагнула недопустити можливого об'єднання обох частин ОУН, що значно ускладнило б її роботу. До того ж місцеве населення не бачило різниці в ідеології між останніми і тому сприймало їх спільну ідею – відновлення незалежної України.

Деякі з цих заходів, очевидно, торкалися всього українського населення краю, оскільки 2 квітня 1942 р. Генеральний інспекторат жандармерії доводив до відома її Тираспольського інспекторату зміст повідомлення ССІ про те, що останнє висловлює незадоволення й стурбованість у зв'язку з «обмеженням прояву національної самобутності та здійснення церковної служби рідною мовою». Пропаганда, на думку румунів, здійснювалася більш інтенсивно у містах і менш активно в селах. У містах активніше діяли прихильники мельниківської групи, а також петлюрівці, в селах виявилось більше прихильників бандерівців. У деяких повітах – таких, як Тульчинський, Могилівський, самостійники намагалися створити в кожному населеному пункті осередок із 3-х осіб. У повідомленні вказувалося, що українські інтелектуали, в більшості своїй відверті націоналісти, намагались отримати важливі посади у румунській адміністрації, щоб керувати місцевими органами влади й надати їм національного характеру та тим самим підготувати підґрунтя для майбутніх можливих акцій³⁰. На нашу думку, висновок про перевагу мельниківців у містах є надто перебільшеним. Адже він не підтверджується іншими джерелами. Більше того, за наявними документами не можна ідентифікувати підпільну мережу ОУН(м) у межах Забужжя.

Одним із нових і достатньо розповсюджених різновидів прояву власних патріотичних переконань із боку місцевого населення стало помітно частіше використання національних костюмів не тільки в свята, а й у будні всіма категоріями громадян. Вони масово використовували символіку України в одязі, вишивані сорочки, а також при зустрічі вітали один одного словами: «Доброго дня, хай живе український народ» або «Хай живе Україна»³¹. Характерно, що такі випадки були притаманні лише для Голтавського та Очаківського повітів й інших районів Миколаївщини зі східного берегу Бугу. Елементами виявлення національних почуттів стали також танці, пісні, вірші, казки про богатирів – захисників своєї землі, використання значків, прапорів, портретів борців за національне визволення, передусім Т.Шевченка й С.Петлюри³². Загалом саме на 1942 р. припадає пік уваги румунських спецслужб до українського самостійницького підпілля. З 20 документів, які досліджувалися, на окреслений період

їх було 16 тоді, коли у 1941 р. зафіксовано 3, 1943 – 1, 1944 – жодного. По місяцях протягом 1942 р. відповідні згадування про сепаратистів відбувалися в цілому рівномірно.

Одним із керівників одеського осередку ОУН (невідомо бандерівської чи мельниківської) був В.Лісовський. Члени його проводили активну агітаційно-пропагандистську, антифашистську та антикомуністичну роботу, поширювали серед румунських солдатів антигітлерівські настрої. До таких активістів належав зокрема відомий згодом дисидент С.Караванський³³.

Досліджував діяльність українських патріотів в Одесі В.Щетников. Він стверджував, що станом на 23 травня 1942 р. ССІ зафіксовано щонайменше 10 осіб, які працювали у культурно-навчальних закладах міста й органах окупаційної влади і могли бути запідозрені в причетності до українського сепаратизму³⁴. Одним із важливих осередків руху самостійників був лицей (єдиний українськомовний навчальний заклад в Одесі), четверо викладачів якого потрапили під негласний нагляд поліції: Ф.Сумлінський (викладач української мови), Пелішенко (директор лицю), В.Лазурський (викладач західноєвропейської літератури, декан історико-філологічного факультету університету), В.Крижановський (викладач математики). Окрім них, до неблагонадійних потрапили С.Бондарчук (директор українського театру, який організував дану групу), В.Каковський (художник, працював у примарії), В.Кисельов (працював у муніципальній санаторній дирекції), Ф.Садовий, А.Жибинський (обидва директори початкових шкіл), В.Черниковський (викладач латинської мови в чоловічому лицей)³⁵. Жодна з цих осіб не була запідозрена у причетності до ОУН, що дає підстави підтвердити припущення про досить широкі ідеологічні рамки самостійницького руху. Румуни звинувачували цих людей у боротьбі проти їхньої влади та прагненні до вклучення Трансністрії до складу незалежної України. Разом із тим не можна повністю відкидати можливість їхнього членства в ОУН. Головними пунктами діяльності самостійників румунська поліція визначила такі: 1) заснування в Одесі школи для виховання молоді у дусі націоналізму; 2) організація українського театру для пропаганди сепаратистських ідей; 3) видання преси для цих самих цілей; 4) розповсюдження всіляких чуток про військовий потенціал Румунії; 5) боротьба проти пропаганди останньої в Трансністрії; 6) покращення відносин із німецькою владою; 7) відновлення зв'язків з українським центром у Києві³⁶. Як видно із зазначеного, навіть ототожнення сепаратизму з українським націоналізмом не примусило румунську владу вказати на причетність згаданих діячів до ОУН. Лише останній пункт може натякати до певної міри на користь її впливу. Помітно, що серед їх гасел немає найприкметніших – боротьби за незалежну Українську державу, підготовки до збройного повстання, що не було характерним як для бандерівців, так і мельниківців. Щоправда, вже в наступному документі полковник жандармерії М.Ілієску стверджував, що група одеських націоналістів тісно пов'язана з тією організацією, яка покладає особливі сподівання на відновлення вільної України на Берлін: «Вони хочуть створення Великої України зі столицею в Києві під німецьким протекторатом між Дністром – Волгою – Чорним морем та за Польщею, отримавши польські колонії»³⁷. Міркуючи далі, можна припустити, що група С.Бондарчука могла належати як до ОУН, так і до іншої націоналістичної організації. На жаль, простежити цю гіпотезу за іншими джерелами неможливо.

Восени 1942 р., очевидно, відбулися зміни в системі пропаганди бандерівців. Регіональний інспекторат поліції Кишинєва повідомляв, що головна ставка робитиметься тепер на священнослужителів. Пояснювали це тим, що ОУН(б) не мала достатньо молоді, на яку можна було б покласти у роботі. А священники натомість володіли більш високою культурою спілкування, вагомими важелями впливу на людей. Однак найголовніше те, що вони, як представники стар-

шого покоління, за часів більшовицької влади зберегли ідею національного відродження України. Зрозуміло, що мова йшла про місцеву молодь, яка виховувалася за інших обставин і не з таким ентузіазмом вітала націоналістичні ідеї. В документі стверджується, що одним з ініціаторів цієї системи пропаганди був новий керівник бандерівського підпілля Трансністрії (можливо, наступник Т.Семчишина), професор, який проживав у Кам'янці-Подільському³⁸.

Після даного документа, датованого 15 листопада 1942 р., наступний із тих, які вдалося розшукати, з'явився аж 15 вересня 1943 р., що може свідчити про певне згортання роботи підпілля або принаймні відмову від антирумунських гасел, наявність яких не фіксувала поліція. Зберігалися лише антинімецькі та антибільшовицькі тенденції³⁹.

Л.Шанковський висунув думку, що важливим чинником організації підпільної мережі у Забужжі було відновлення навчання в Одеському університеті й створення міської духовної семінарії. Адже більшість студентів і семінаристів (60–80%) становили вихідці з місцевих українських сіл. Вони стали тим елементом, який швидко поповнював кадри самостійницького підпілля. За допомогою цієї молоді вдалося відновити дію підпільних округ⁴⁰. Щоправда, дана теза не ґрунтується на доказовій базі. За повідомленням тогочасної преси, національний склад студентів був таким: росіян – 617 (41,7%), українців – 602 (40,7%), німців – 98 (6,6%), румунів – 67 (4,5%), поляків – 40 (2,7%). Решта 11 національних груп становили 3,8%⁴¹. Зрештою, й серед тих 602 студентів могла бути певна кількість активних діячів українського підпілля чи співчуваючих йому.

Проаналізовані документи не дають змоги простежити інші форми підпільної роботи, окрім суто пропагандистської, – такі, як, наприклад, розповсюдження літератури, агітація через особисті зустрічі, театральні вистави тощо. Не виключено, що за межі даних видів діяльності самостійники не виходили через брак необхідних ресурсів, у тому числі людських, а також матеріально-технічних. Інакше це знайшло б відображення у звітах румунських каральних органів. Лише в одному з них від 23 лютого 1942 р. зазначено, що бандерівці з метою підготовки збройного виступу зайняті закупівлею зброї та обмундирування⁴². Але не зрозуміло, чи йшлося про Трансністрію, чи інший регіон України. Проте наскрізною ідеєю у відповідних звітах та повідомленнях королівських спецслужб є думка, що бандерівці закликають боротися силою зброї проти німців і румунів та взагалі всякого поневолення України, але поки що перебувають на стадії становлення (навіть на осінь 1942 р.). А отже, до конкретних збройних заходів справа не доходила.

Разом із тим наявні джерела дають змогу відновити, окрім вищезазначених, імена тих підпільників, які належали до самостійницького руху у Трансністрії, а саме в Тульчинському повіті. Місцевий жандармський легіон, очолюваний майором В.Михайловичем, у ході слідства влітку 1942 р. ідентифікував більше двох десятків осіб, яких було віднесено до ОУН(б). Серед них були як місцеві мешканці (переважно вчителі), так і прибулі галичани й буковинці. Частина повідомлення дає можливість простежити деякі механізми підпільної діяльності: «Індивідуум Ярослав Гловацький, перекладач у префектурі Тульчинського повіту, дав повні свідчення. Він признає, що з 1941 р. був членом даної організації (ОУН(б) – Т.В., І.Н.). Визнає, що, коли був службовцем префектури Тульчинського повіту, користувався печатками для подання членам організації дозволу на право вільного переміщення по території Трансністрії. Визнає, що отримав пропагандистський матеріал з-за Бугу через Олександра Саса. Визнає, що викрадав таємні документи з префектури та відносив їх у будинок Юлії Сержан, де розшифровував»⁴³. Я.Гловацький і О.Сас назвали імена інших своїх колег: П.Восновський, Н.Мріл, І.Дашкевич, Є.Дашкевич, М.Петричук, Г.Бандура, Г.Туржанська, В.Мельник, О.Русаловський, М.Андрієвська, М.Устинов, В.Погрібняк,

І.Ковбасюк, Н.Буренкова, Ф.Завіруха, Г.Пресеснюк, М.Пресеснюк, О.Пресеснюк (її назвав на допиті І.Ковбасюк), М.Чорний, Ю.Будяк, Р.Заболотний. Двох останніх названо як організаторів та лідерів місцевої мережі ОУН. Конспіративними помешканнями були житла Ю.Сержан (Тульчин), М.Пресеснюк (с. Сабуж), О.Пресеснюк, Ф.Завірухи⁴⁴. Більшість із викритих оунівців були заарештовані, але проти них румунська влада так і не змогла висунути інших звинувачень, окрім свідчень Я.Гловацького, І.Ковбасюка та О.Саса. Адже лише в останнього знайшли компрометуючий матеріал. Уникнули арешту головні суб'єкти переслідувань – Ю.Будяк і Р.Заболотний. Ув'язнених передали відділу судової поліції Могилева⁴⁵, й їх подальша доля невідома.

На півночі Трансністрії навесні 1942 р. зафіксовано також діяльність прогетьманських сил. Вони агітували як проти німецької, так і проти румунської влади та переконували місцеве населення у тому, що всі окупанти скоро залишать межі України. Натомість незабаром прийде гетьман, який створить незалежну державу. В зв'язку з цим румунів турбувало поширення самостійницького руху, який охоплював усе більше людей, котрі відкрито обговорювали проблему незалежної України⁴⁶. Цей висновок підтвердив уже влітку 1942 р. префект повіту Одеса полковник М.Велческу, посилаючись на звіти з Тульчинського повіту про критичні настрої місцевого населення щодо економічної політики Румунії, а також активізацію української інтелігенції, яка прибуває з-за Бугу для організації театральних постанов, розповсюдження патріотичної й церковної літератури рідною мовою. Це давало можливість театрам та журналістам методом особистого спілкування пропагувати ідеї іредентизму⁴⁷. І майже одразу Інспекторат жандармерії Трансністрії повідомив про розкриття ще однієї групи самостійників у Рибницькому й Балтському повітах. Мова йшла про чотирьох осіб – начальника лісництва К.Щербанюка, Т.Ткачука (обоє колишні офіцери царської армії), Ф.Ткачука (репресований комуністичною владою), О.Боровського (колишній полковник армії УНР), які відкрито виступали проти комуністів і євреїв та агітували земляків сприяти відновленню Української держави⁴⁸. В інформаційному повідомленні цієї ж служби від 23 липня 1942 р. зафіксовано наслідки роботи зазначених осіб. Загалом по Рибницькому повіту в чотирьох селах ідентифіковано 108 самостійників, із них у Кодимі – 73, Французькому – 23, Лабушному – 10, Сербах – 2⁴⁹, що значно більше, ніж у вищезгаданих табличках від 5 по 10 липня. Будь-якої причетності до націоналістичних організацій цих осіб помічено не було, як, зрештою, немає даних і про подальші наслідки їхньої діяльності. Ймовірно, що вказані цифри могли бути завищеними, відображаючи чисельність усіх підозрюваних.

Отже, враховуючи певні історіографічні надбання й проаналізувавши джерельну базу, можна дійти наступних висновків. На території Трансністрії самостійницьке підпілля існувало протягом усього періоду окупації з 1941 р. по 1944 р. і включало різні політичні сили, передусім ОУН(б) та ОУН(м). Воно було відносно чисельним, нараховуючи не менше тисячі осіб. Однак дане питання вимагає подальшого вивчення матеріалів з архівів СБУ (можливо, ФСБ Росії) й ще не досліджених відповідних фондів Румунії. Організаційна структура ОУН(б) охоплювала фактично всю територію з більш численними та, очевидно, розгалуженими осередками в північних повітах. Сама обласна округа підпорядковувалася Проводу південноукраїнських земель із центром у Дніпропетровську. Структуру інших груп хоча б з якоюсь долею вірогідності розглядати передчасно. За наявними даними, неможливо чітко визначити національний, соціальний і віковий склад самостійників, але, очевидно, що домінували українці – представники розумової праці, студенти, священики, які належали до різних вікових категорій. Також неможливо з'ясувати співвідношення місцевого елемента з прийшлим серед членів підпілля. Проте немає сумнівів, що воно було ство-

рене шляхом поєднання зусиль одних й інших. Зазначимо з великою долею ймовірності, що ОУН(б) була представлена повніше, аніж ОУН(м) чи інші державницькі сили, хоча визначити точно цю пропорцію на сьогодні неможливо. У відомих документах не простежуються хоча б якийсь зв'язок (протистояння чи спільних дій) останніх із радянським підпіллям, а також еволюція їх поглядів чи ідеології.

Запропонована стаття, на нашу думку, доводить, що ідеї відновлення незалежної соборної України пропагувалися і мали немало прихильників під час Другої світової війни в різних її регіонах. А дана наукова проблема має перспективи досліджуватися й надалі та зайняти своє місце у написанні незаангажованої історії Другої світової війни на українських землях.

¹ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – 319 с.

² Бачинський А.Д. З боротьби ОУН–УПА проти фашистських загарбників у степовій Україні в роки Другої світової війни 1942–1944 рр. // Південна Україна під час Другої світової війни (1939–1945). – Випуск 1. – Одеса, 1993. – С. 69–71; Його ж. Боротьба ОУН–УПА проти фашистських загарбників на Півдні України // Чорноморські новини. – 1994. – 6 січня.

³ Щетников В.П. До питання про діяльність українського руху Опору в Трансністрії // Одеса і українці. – Одеса, 1997. – С. 35–36; Янчук О.Б. Українське націоналістичне підпілля на Одещині в 1941–1944 рр. // Одеса і українці. – С.31–35; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К., 2005. – 496 с.

⁴ Муніципальний архів Бухареста. – Ф. Префектура поліції столиці. – Спр. 477/1944. – Арк. 7–8.

⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 237.

⁶ Бачинський А.Д. Вказ. праця. – С.70.

⁷ Державний архів Румунії (далі – ДАР). – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Оп. 1. – Спр. 129/1942. – Арк. 112.

⁸ Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К., 2003. – С.14.

⁹ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.59–60.

¹⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.р. 7525. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 11.

¹¹ Шанковський Л. Вказ. праця.

¹² Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Вказ. праця. – С.51.

¹³ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.262, 299, 215.

¹⁴ ДАР. – Спр. 60/1942. – Арк. 13.

¹⁵ Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Вказ. праця.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни // Сучасність. – 1962. – № 5. – С.55–56.

¹⁷ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.259–260.

¹⁸ Там само. – С.263.

¹⁹ Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. – Київ; Львів, 1993. – С.151.

²⁰ Архів Румунської служби інформації. – Ф.Д. – Спр. 8.180. – Т.1. – Арк. 282–283.

²¹ ДАР. – Спр. 129 /1942. – Арк. 151.

²² Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Вказ. праця. – С.29.

²³ ДАОО. – Ф.р. 2242. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 124.

²⁴ ДАР. – Ф. Президія Ради Міністрів. – Спр. 71 / 1942. – Арк. 28–31.

²⁵ Там само. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Оп. 1. – Спр. 129 / 1942. – Арк. 95, 101.

²⁶ Там само. – Арк. 95–96.

²⁷ Там само. – Арк. 34.

- ²⁸ Там само. – Арк. 101.
²⁹ Там само. – Ф. Президія Ради Міністрів. – Арк. 33–34.
³⁰ Там само. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – 166 / 1942. – Арк.218.
³¹ Там само. – Спр. 129 / 1942. – Арк. 131, 161.
³² Там само. – Спр. 60 / 1942. – Арк. 2–3.
³³ *Бачинський А.Д.* Вказ. праця. – С.70–71.
³⁴ *Щетников В.П.* Вказ. праця. – С.35.
³⁵ ДАОО. – Ф.р. 2242. – Оп. 1. – Спр. 1098. – Арк.49–50.
³⁶ Там само.
³⁷ ДАР. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Спр. 129 / 1942. – Арк. 112.
³⁸ ДАОО. – Ф.р.7525. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 7.
³⁹ Там само. – Спр. 104. – Арк. 11.
⁴⁰ *Шанковський Л.* Вказ. праця. – С.262.
⁴¹ Одесская газета. – 1942. – 1 декабря.
⁴² ДАР. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Оп. 1. – Спр.129/1942. – Арк. 96.
⁴³ Там само. – Арк.152.
⁴⁴ Там само. – Арк.152–153.
⁴⁵ Там само. – Арк.153.
⁴⁶ Там само. – Арк.114.
⁴⁷ ДАОО. – Ф.р. 2359. – Оп. 1. – Спр.62-а. – Арк.10.
⁴⁸ ДАР. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Спр. 129/1942. – Арк.133.
⁴⁹ Там само. – Арк.147.

The article is devoted to a scantily investigated problem of the nationalistic Resistance Movement on the territory of Ukraine occupied by Romania during World War II. The work was performed on the basis of bringing in of a wide circle of the native and Romanian archives sources unknown before. The authors assert that independent Ukraine state ideas on the territory of Transnistriya got support of a part of population, which co-operated or sympathized OUN and other organizations of independent direction.

П.Г.Даниляк*

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ: ХІД ПОДІЙ ТА НАСЛІДКИ

Про Барську конфедерацію написано чимало, однак більшість відомих в Україні публікацій ґрунтуються, головним чином, на російських першоджерелах. У пропонованій статті автор робить спробу поглянути на події, що відбувалися в 1768–1772 рр. на теренах Речі Посполитої, з погляду польських дослідників.

Майже 240 років тому в містечку Бар, що на Поділлі, розпочалася одна з найдраматичніших сторінок минувшини. У тих подіях тугим вузлом сплелись людські почуття та державні інтереси, любов до батьківщини, слава й ганьба, шляхетність та інтриги, велич духу й ницість. Перемога конфедератів могла змінити європейську, а, можливо, і не тільки європейську історію. Частина дослідників переконана, що ті події є прикладом релігійного фанатизму та безпосередньою причиною першого поділу Польщі¹. Виразником іншого погляду був видатний мислитель та авторитетний знавець епохи польсь-

* Даниляк Петро Григорович – дослідник історії Поділля.